

Мср Лука Петровић, асистент
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу
ORCID: 0000-0003-1045-9555

Прегледни научни рад
УДК: 316.644:2(497.11)
316.647.5:2(497.11)
DOI: 10.46793/XXMajsko2.239P

УСЛУЖНА ДЕЛАТНОСТ ТРАДИЦИОНАЛНИХ ЦРКАВА И ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ*

Резиме

Радам се обрађује област услуга које пружају традиционалне цркве и верске заједнице, а у циљу задовољења верских потреба грађана. Заједнички назване верске организације, цркве и верске заједнице представљају специфичну врсту друштвених организација које имају изразит утицај на друштвена збивања. Анализом прописа којима се уређују активности и деловање цркава и верских заједница долази се до закључка да поменуте организације обављају богослужења, верске обреде и остале верске делатности којима се задовољавају потребе верника. Назначене делатности верских организација могу се третирати као верске услуге, односно услуге цркава и верских заједница. У раду се најпре појмовно одређујемо према самом термину „верске услуге“, а затим указујемо и на извесне специфичности ове врсте услуга. Најосетљивијим сматрамо питање везано за намирење услуга које верске организације пружају. У том домену важно је узети у обзир и аутономно право верских организација којим се ова питања уређују. На самом крају, осврћемо се и на питање образовне делатности верских организација. Образовна делатност остварује се у два вида, и то: путем верских образовних установа и организовањем верске наставе у државним и приватним школама. На тај начин верске организације пружају грађанима услуге верског образовања. Обавеза је државе да створи услове за функционисање и остваривање верског образовања с обзиром да право на верско образовање улази у корпус људских и мањинских права и слобода, односно представља конститутивни елемент слободе вероисповести.

Кључне речи: верске организације, верске услуге, верско образовање, цркве и верске заједнице, слобода вероисповести.

* Рад је резултат научноистраживачког рада аутора у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2024. годину, који се финансира из средстава Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

1. Увод

Анализирајући област тзв. „верских услуга“ неминовно се на самом почетку осврћемо на однос који настаје на релацији религије и права. Однос религије и права је такве природе да многи антрополози спроводе истраживања са циљем доказивања како су прве правне норме проистекле управо из религијских забрана.¹ Кохерентност овог односа губи на значају у ери лаицитета у којој се право везује за државу као најдоминантнијег регулатора друштвених односа. Држава тако настоји да објективним правом регулише сва важна друштвена питања, па чак и она која се тичу положаја и деловања цркава и верских заједница.

Цркве и верске заједнице (верске организације) данас представљају нужни чинилац за остваривање колективног аспекта слободе вероисповести. Оправданост овакве тврдње лежи у чињеници да управо поменуте организације пружају верујућем народу услуге којима се задовољавају верске потребе. Називи и врсте верских услуга условљени су религијским учењима и обичајима конкретних верских заједница али се објективно гледано могу поделити на богослужења и верске обреде и услуге верског образовања.

Специфичности које се везују за верске услуге чине ову врсту услуга посебно интересантним за истраживање. Посебност у односу на остале врсте услуга огледа се не само у односу на пружаоце и кориснике услуга, већ и у погледу начина намирења. Како се овим услугама намирују верске потребе које су културолошке природе, а пружаоци ових услуга инсистирају на добротном карактеру истих, код верских услуга углавном се мора говорити о индиректном начину њиховог намирења.

Значајан утицај на целокупну проблематику свакако има и аутономно право верских организација. Позитивно односно државно право садржи мали број правила која се односе на питање верских услуга. Она која постоје формулисана су уопштено и врло опрезно. Са друге стране, ни аутономно право верских организација не третира на експлицитан начин ово питање. Тако се намирење верских услуга углавном темељи на обичајним правилима о дотацијама грађана верским организацијама. Овде се ваља осврнути и на владајуће становиште да су услуге верских организација заправо добротине услуге које се економски не изражавају, а да сваки вид дотације грађана на име извршене верске услуге има добровољни карактер.

¹ Станић, М., *Дозвољеност уношења религијских елемената у секуларну заклетву шефа државе*, Зборник радова: Државно-црквено право, Крагујевац, 2023, стр. 231-245. <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/naslovi.htm>

2. О верским услугама

Термин „верске услуге“ поседује извесне особености у односу на општи појам услуга какав постоји у правним и економским дисциплинама. Разлог таквом приступу лежи у чињеници да верске организације не одликује економско-пословни већ културолошко-хуманистички карактер. Делатност црква и верских заједница није усмерена на стицање добити, па се отуда може јавити као спорно питање да ли је коришћење термина „верске услуге“ уопште прихватљиво. Међутим, не треба губити из вида да се појам услуге никако не ограничава на економску димензију. Познато је да се чак и хуманитарне и друге непрофитне организације могу појавити као пружаоци услуга, стога не би требало да буде спорно да се и делатност верских организација означава као услужна делатност.

Услуге верских организација су као и остале услуге неопипљивог карактера, резултирају одређеним користима односно решавају одређени проблем корисника, а корисници су спремни да их директно или индиректно намире давањем новца или других добара верској организацији. Чини се на први поглед да се размимоилажење у проматрању предметне проблематике превасходно тиче начина намирења ове врсте услуга, било то у новцу или другим добрима.

Одговор на питање о економској димензији верских услуга везује се за начин на који цркве и верске организације функционишу у друштву. Иако се третиране услуге превасходно посматрају као добротине радње које не стварају никакву правну обавезу за кориснике, не треба губити из вида чињеницу да се на страни пружаоца услуге појављују организације и лица која потребују сопствену друштвену егзистенцију. Свештеничка професија више је од занимања, с обзиром да је нераскидиво повезана са извесним традиционалним достојанством. Наведена околност свештеничку професију не чини мање професијом у односу на друге позиве, те је неспорно да и ова лица потребују материјална средства за сопствену егзистенцију.

Изложено схватање отвара актуелна питања не само о економској егзистенцији свештенослужитеља већ и уопштено о њиховом друштвеном положају о чему говоре и многе верске догме, па је тако познато начело изречено од самог Господа Исуса Христа да „сваки посленик достојан је своје награде“. И 41. Апостолско правило напомиње да лица која служе олтару имају права да се од олтара издржавају.²

Чини се да се у проблематици несметаног функционисања верских организација заправо и крије одговор на спорно питање о намирењу верских услуга. Верске услуге, а посебно оне које се тичу богослужења и верских обреда, у суштини представљају добротине услуге. Верске организације

² Гласник, Службени лист Српске Православне цркве, *Дотација клира у византијској цркви*, бр. 1/1946, Београд.

пружајући верске услуге не стварају обавезу код верника да исте директно намире. Међутим, потреба верника за континуираним пружањем верских услуга тесно је повезана са несметаним функционисањем верских организација и економским положајем свештенослужитеља. Верске организације углавном потребна материјална средства за своје функционисање обезбеђују прикупљајући добровољне прилоге верника. Следствено изнетом, код верника се усталило обичајно правило да сходно својим могућностима дотирају добровољне прилоге верским организацијама, чиме они заправо обезбеђују несметан рад и функционисање верских организација, али и индиректно намирују пружање верских услуга.

Верске услуге представљају генерични појам у који је инкорпорирано више врста различитих услужних активности које пружају верске организације. Врсте верских услуга могу бити условљене обичајима, веровањима и учењима која постоје код припадника различитих вероисповести. Уопштено гледано, најкарактеристичнија врста верске услуге односи се на делатност богослужења.

Цркве и верске заједнице обављају богослужење и верске обреде у храмовима и другим просторима у њиховом власништву. Богослужење, верски обреди и остале верске делатности могу се обављати и на јавним местима односно отвореним просторима, као и на местима везаним за значајне историјске догађаје или личности. Богослужење и верски обреди се могу обављати на захтев надлежног органа и у болницама, војним и полицијским објектима, заводима за извршење кривичних санкција и другим институцијама и објектима. У циљу задовољења верских потреба не сматра се забрањеним вршење верских обреда у простору државних институција. Истакнуто схватање је од посебног значаја за тематику везану за појаву војних и затворских свештеника. О овом питању се посебно изјаснио и Уставни суд РС Одлуком У. бр. 455/11 од 16. 1. 2013. године, када је изричито заузет став да се коришћењем простора државних институција односно јавних места и отворених простора за одвијање верских обреда не нарушава световни карактер тог простора, а сваком вернику омогућава се да слободно и неспутано изрази своје веровање.

Поред богослужења ваља поменути и услуге у вези са верским обредима. Верски обреди представљају значајан облик намирења верских потреба с обзиром да успостављају снажну везу са обичајним правилима која важе у друштву. Примера ради, у Хришћанској традицији верски обреди углавном се везују за обележавање важних догађаја у животу људи. Тако је у православној култури готово незамисливо обележавање славе без обреда везаног са освећење воде и пресецање колача. Црквено венчање и крштење готово су неизоставни догађаји који се одвијају под окриљем цркве. Сличну ситуацију затичемо и у традицији других верских заједница. За јудаизам брак је света установа. Пошто је веридба код Јевреја правни чин, потребна су два сведока која нису у сродству са младенцима. Рабин утврђује да ли пар заиста жели да заснује заједницу по својој слободној вољи и жељи, а када они то потврде завршава се веридбени

чин изговарањем благослова и одмах прелази на церемонију венчања. Од XIV века обичај је да рабин обавља венчања.³

Проматрањем претходно изнетих чињеница долази се до закључка да и поред општеприхваћеног принципа одвојености државе и цркве, интерес државних власти за несметано пружање верских услуга грађанима мора бити присутан. Питање пружања верских услуга представља област која на експлицитан начин потпада под домен заштите људских и мањинских права. Универзална слобода вероисповести као свој највиталнији елемент предвиђа слободу свих грађана на испољавање вероисповести. Вероисповест се може испољавати појединачно или у заједници са другима, јавно или приватно, кроз култ, вршење верских и ритуалних обреда, веронауку или на друге начине. Следствено томе, свако мешање у рад или ограничавање верских организација у домену пружања верских услуга представљало би нарушавање загарантоване слободе вероисповести.

На овом месту нарочито ваља бити и опрезан јер заштита слободе вероисповести односно пружања верских услуга подлеже ограничењима, посебно у случајевима ако су обреди или деловање верских организација супротни Уставу и јавном поретку или ако угрожавају живот, здравље, слободу и права других. Такви видови верских организација и њихових услуга не могу уживати заштиту државе.

3. Верске образовне установе

Образовна делатност верских организација суштински представља њихову најзначајнију активност с обзиром да је тесно повезана са природом саме религије. Ово није тешко разумети ако узмемо у обзир да је у бити постојања вероисповести заправо ширење верског учења, традиције и обичаја које одређена верска организација негује. Цркве и верске заједнице су од свог настанка тежиле ширењу верских учења међу народом и на тај начин увећавале број верника. Стога можемо рећи да је образовна делатност заправо суштинска активност скоро свих верских организација.

Некада су верске организације имале значајну улогу у области образовања и описмењавања становништва. Многи историјски подаци говоре да су у прошлости цркве и верске заједнице представљале центре не само верског већ и културног живота људи. Тако се и у традицији српског народа настанак првих школа доводи у везу са потребама црквеног учења и образовања.

Данас је образовна делатност верских организација, која се може посматрати као услуга верског образовања, углавном неспорно питање. Извесна неслагања настају око модела верског образовања односно начина на који се оно успоставља, посебно у државним школама. Треба нагласити да има оних дисонантних тонова који заговарају тезу да верским учењима није место у

³ Монтијас, Д., *Обичаји и празници код Јевреја*, Јеврејска општина Панчево, 2008, стр. 37.

државним школама. Међутим, не треба губити из вида да се углавном ради о изборном школском програму, те стога нема ни сврхе оштром конфронтирању према постојећем решењу.

Образовна делатност цркава и верских заједница остварује се у два вида и то: оснивањем образовних установа верског или општег карактера или организовањем верске наставе у државним и приватним школама.

Право верских организација да се појаве у улози оснивача образовних установа уређује се законом. У Републици Србији то питање регулисано је Законом о црквама и верским заједницама. Верске организације тако могу оснивати образовне установе верског карактера које се програмски оријентишу на образовање верских службеника. Према другом моделу, верске организације имају право да оснују образовне установе општег карактера према општим прописима. Цркве и верске заједнице могу оснивати предшколске установе, основне школе, гимназије, стручне и уметничке средње и високе школе, факултете и универзитете.⁴

Поменути закон пружа могућност да и образовне установе чији је оснивач верска организација буду укључене у систем образовања, у складу са прописима о образовању. Уколико желе да искористе ту могућност, верске организације морају покренути поступак акредитације верске образовне установе пред институцијама надлежним за област образовања. Законом је верским образовним установама гарантована организациона и програмска аутономија што у суштини представља право верске организације као оснивача да самостално утврђује наставни план и програм рада. Међутим, када су у питању верске образовне установе укључене у систем образовања подразумева се да наставни план и програм рада мора бити усклађен са условима и стандардима који важе у систему образовања према општим прописима.

Сведочанства и дипломе које издају верске образовне установе зависе од чињенице да ли је конкретна образовна установа акредитована или не. У случају сведочанстава и диплома издатих од акредитованих верских образовних установа сматра се да она имају исто правно дејство као и одговарајућа сведочанства и дипломе стечене у државним образовним установама. Када су у питању сведочанства и дипломе верских образовних установа које нису акредитоване према важећим прописима, она немају исто правно дејство као и сведочанства и дипломе стечене у државним образовним установама. Међутим, Законом се регулише посебан поступак утврђивања еквиваленције пред надлежним државним органом како би се правно дејство таквих сведочанства и диплома изједначило са онима које издају у државним образовним установама.

У Републици Србији данас постоји завидан број верских образовних установа. Оне су нешто заступљеније у исламској традицији која оснивањем оваквих видова установа жели да очува своју верску културу и посебност у

⁴ Видети: чл. 31. Закона о црквама и верским заједницама, закон је објављен у Сл. гласнику РС, бр. 36/2006 од 27.4.2006. године. Види: Одлуку УС РС - 23/2013.

односу на већинско православно становништво. Примери таквих установа су предшколске установе „*Reuda*” и „*Wildan*“ у Новом Пазару, Синан-бегова медреса у Новом Пазару, Београдска исламска средња медреса, Факултет за исламске студије у Новом Пазару и Факултет исламских наука у Београду. За православно становништво велики значај има Православни богословски факултет у Београду. Православни богословски факултет је теолошка високошколска образовна установа која се налази у саставу Универзитета у Београду. Према тренутно доступним подацима, данас на Православном богословском факултету студира више од 1500 студената оба пола који се оспособљавају за свештенички, вероучитељски позив и научни рад у области теологије.⁵

Поменуте верске образовне институције имају велики значај за реализацију образовне делатности верских организација. Реализујући образовну делатност, верске организације појављују се као пружаоци услуге верског образовања и васпитања, ипак код ове врсте услуга не директно већ индиректно (посредно). Директни пружалац услуге верског образовања је верска образовна установа а не верска организација. Међутим, не треба губити из вида да верске организације поседују програмску и кадровску аутономију над радом ових институција, те их због тога морамо сматрати индиректним пружаоцем услуга које се реализују посредством поменутих установа.

4. Верска настава у државним и приватним школама (веронаука)

Организовање програма верске наставе у државним и приватним основним и средњим школама представља предмет бројних контроверзи, несугласица и жестоких јавних расправа већ неколико деценија уназад. Од доношења Закона о црквама и верским заједницама непрестано се у јавном простору појављују заговорници идеје да верској настави није место у основама система образовања и васпитања. Својевремено је чак тражено да се у поступку нормативне контроле испита уставност и законитост члана 40. Закона о црквама и верским заједницама. Иницијатори поступка тврдили су тада да се оспореном одредбом укида развојеност цркве и државе. Одлуком Уставног суда Србије, У. бр. 455/11 од 16. 1. 2013. године заузет је став да се право на верску наставу у државним и приватним, основним и средњим школама одвија у складу са законом и није супротно Уставом утврђеном систему образовања и васпитања, односно школовања. Образложење Уставног суда за овакву одлуку темељило се на чињеници да оспореном одредбом Закона није прописано да је верска настава обавезна и да се њом не елиминише плурализам, већ се прописује да ће се право на верску наставу обављати у складу са законом, што значи поштујући правила

⁵ Интернет презентација (званични сајт) Православно богословског факултета Универзитета у Београду, <https://bfspc.bg.ac.rs/fakultet/buducnost/>, виђено: 11.03.2024.

другог закона и да у демократском друштву држава мора предузимати мере да осигура један од важних аспеката права на образовање, а то је и право на верску наставу.⁶

Питање верског образовања деце дуго је било предмет спорења и на глобалном нивоу. Одредбом чл. 18. ст. 4. Међународног пакта о грађанским и политичким правима државе чланице овог пакта обавезале су се да поштују слободу родитеља, а у датом случају законитих старатеља, да обезбеде својој деци оно верско и морално образовање које је у складу са њиховим сопственим убеђењима.⁷ Конвенцијом о борби против дискриминације у области просвете прописано је да се неће сматрати дискриминацијом увођење или одржавање, из верских или језичких разлога, посебних школских система или школа са наставом која одговара избору родитеља или законских старатеља ученика, ако је укључење у те системе или похађање тих школа добровољно и ако је настава која се у њима спроводи саобразна прописима донетим или одобреним од стране надлежних органа.⁸

Верска настава у државним и приватним школама може се посматрати као специфична врста услуге коју верске организације пружају грађанима. У конкретном случају ради се о верском образовању деце које је у складу са убеђењима родитеља или законских старатеља. Овом врстом услуге намирују се културолошке и верске потребе деце али и родитеља који желе да њихова деца још од најранијих узраста стичу потребна знања о основама верских и моралних учења оне вероисповести којој припадају.

Верска настава од свог увођења не представља обавезни школски предмет већ изборни програм с обзиром да је истовремено као алтернативни предмет веронауци уведено грађанско васпитање. На тај начин исказана је тежња државе да заиста очува секуларни карактер образовног (школског) система, формулишући образовни програм „веронаука“ само као могућност чија ће реализација зависити од избора деце и њихових родитеља односно законских старатеља. Оваквим приступом посебно се уважавају ставови оних лица која не исказују потребу за верским образовањем, али и ставови оних који себе сврставају у агностике, скептике или атеисте.

Анализирајући примену постојећег модела верског образовања у државним и приватним школама долази се до закључка да исти функционише у Републици Србији без већих проблема. Сличан модел прихваћен је и у земљама у региону (Хрватска, Босна и Херцеговина). Примењеним моделом је такође обезбеђено да сарадња са државом у домену реализације програма веронауке не угрози аутономију цркава и верских заједница. Законом о основама система образовања

⁶ Одлука Уставног суда Србије, У. бр. 455/11 од 16. 1. 2013.

⁷ Чл. 18. ст. 4. Међународног пакта о грађанским и политичким правима човека (Генерална Скупштина УН, 16. децембра 1966).

⁸ Конвенција о борби против дискриминације у области просвете Генералне конференције УН за просвету, науку и културу, Паризу, 14.11. - 15.12. 1960.

и васпитања предвиђа се да план и програм наставе и учења верске наставе (веронауке), на усаглашени предлог традиционалних цркава и верских заједница, по прибављеном мишљењу органа надлежног за послове односа са црквама и верским заједницама, доноси министар. Такође степен и врсту образовања наставника верске наставе у школи, на предлог органа надлежног за послове односа са црквама и верским заједницама, по прибављеном мишљењу традиционалних цркава и верских заједница, прописује надлежни министар.⁹

Напоследку треба истаћи да верска настава у државним и приватним школама има своје оправдање. Потреба за верским образовањем представља културолошку потребу која у савременом друштву представља важан покретач услужних делатности у домену образовања. У том погледу између општег и верског образовања нема значајних квалитативних разлика у организационом смислу. Практична разлика огледа се једино у томе што се као пружаоци услуге верског образовања појављују заједно школа и верска организација, односно држава у институционалном делу и верска организација у наставном и кадровском делу. Држава на тај начин не само да штити, већ и промоционално делује на остваривање универзалне слободе вероисповести.

5. Закључак

Услуге верских организација (верске услуге) представљају специфичну врсту услуга које заслужују посебну анализу, како у домену услужног права, тако и у домену теоријскоправног приступа. Делатност цркава и верских заједница у домаћем правном систему уређена је законом и у свом значајном делу она одише услужним карактером. Врсте верских услуга условљене су у великој мери учењима, веровањима и обичајима конкретних вероисповести, али се објективно гледано могу поделити на богослужења и верске обреде и услуге верског образовања.

Оно што верске услуге чини специфичним у односу на остале врсте услуга јесте став о индиректном начину њиховог намирења. Доминантна религијска, али и морална схватања друштва у вези са верским обредима и богослужењима изнедрила су веровање у добротин карактер верских услуга. У том смислу, верске услуге не стварају или не би требало да стварају правну обавезу за њихове кориснике, али је начин њиховог намирења у значајној мери условљен обичајним правилима у друштву и потребом корисника да добровољно помажу своју верску организацију.

Значај који услуге цркава и верских заједница имају у друштву нипошто није занемарљив. Богослужења, верски обреди и обичаји су у многим верским културама неизоставно повезани са важним животним догађајима појединца. Отуда се и питање задовољења верских потреба намеће као значајно за

⁹ Закон о основама система образовања и васпитања (Сл. гласник РС, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон, 10/2019, 27/2018 - др. закон, 6/2020, 129/2021 и 92/2023).

функционисање друштвене заједнице. Држава као доминантан регулатор друштвених односа такође показује интересовање за питање несметаног обављања делатности верских организација. Она објективним правом уређује општи режим пружања верских услуга, а тиме обезбеђује и остваривање универзалне слободе вероисповести чији је витални елемент слобода испољавања вере.

Важан аспект проматрања верских услуга чини и питање верског образовања. Услуге верског образовања анализирају се у контексту образовне делатности верских организација. Образовна делатност цркава и верских заједница остварује се у два вида и то: оснивањем образовних установа верског или општег карактера или организовањем верске наставе у државним и приватним школама. У првој варијанти верске организације јављају се као посредни пружаоци услуге верског образовања, док се према другом моделу пружање услуге организује у сарадњи са установама у општем систему образовања и васпитања. Овде посебно долази до изражаја потреба сарадње државе и верских организација.

Програм верске наставе у државним и приватним школама дуго је оспораван ставом да веронауци није место у школама, те да се реализовањем овог програма доводи у питање секуларни карактер државе и образовног система. Неоснованост оваквих навода може се објаснити чињеницом да веронаука од свог увођења до данас не представља обавезни већ изборни школски програм.

Улога овог програма је да осигура остваривање једног од важних аспеката права на образовање и слободу вероисповести, а то је и право на верску наставу. Са друге стране, не треба заборавити да образовни систем представља само организациони оквир за реализацију верске наставе, док реалне програмске и кадровске капацитете обезбеђују верске заједнице.

*Luka Petrović, LL. M., Assistant
Faculty of Law, University of Kragujevac*

SERVICE ACTIVITY OF TRADITIONAL CHURCHES AND RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The work deals with the area of services provided by traditional churches and religious communities, with the aim of gratification the religious needs of citizens. Commonly called religious organizations, churches and religious communities represent a specific type of social organizations that have a distinct influence on

social events. By analyzing the regulations governing the activities and treatment of churches and religious communities, we come to the conclusion that the mentioned organizations perform worship services, religious rites and other religious activities that satisfy the needs of their believers. The indicated activities of religious organizations can be treated as religious services, that is, services of churches and religious communities. In this labor, we first conceptually define the term "religious services", and then point out certain specificities of this type of services. We consider the issue related to settlement of services provided by religious organizations to be the most sensitive. In that domain, it is important to take into account the autonomous law of religious organizations, which regulates these issues. At the very end, we will look at the question of the educational activity of religious organizations. Educational activities are carried out in two ways: through religious educational institutions and by organizing religious classes in state and private schools. In this way, religious organizations provide religious education services to citizens. It is the state's obligation to create conditions for the functioning and realization of religious education, given that the right to religious education is included in the corpus of human and minority rights and freedoms, ie it represents a constitutive element of freedom of religion..

Key words: *religious organizations, religious services, religious education, churches and religious communities, freedom of religion.*

Литература

- Durham, W. C., *Perspectives on Religious Liberty: Comparative Framework*, in: *Religious Human Rights in Global Perspective*, 1/44, J.D. van der Vyver and J.Witte Jr. eds., Kluwer Academic Publishers, 1996.
- Ђурђевић, Н., *Остваривање слободe вероисповести и правни положај цркава и верских заједница у Републици Србији*, Београд, 2009.
- Монтијас, Д., *Обичаји и празници код Јевреја*, Јеврејска општина Панчево, 2008.
- Мурдок, Ц., *Заштита права на слободу мисли, савести и вероисповести у оквиру Европске конвенције о људским правима*, Стразбур, 2013.
- Станић, М., *Дозвољеност уношења религијских елемената у секуларну заклетву шефа државе*, Зборник радова: Државно-црквено право, Крагујевац, 2023. <http://www.jura.kg.ac.rs/index.php/sr/naslovi.htm>
- Устав Републике Србије, (Сл. гласник РС, бр. 98/2006 и 115/2021),
- Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (Рим, 4. новембра 1950).
- Декларација УН о укидању свих облика нетрпелјивости и дискриминације на основу вере или уверења, Резолуција Генералне скупштине УН бр. 36/55 25. новембар 1981.

Лука Петровић, Услужна делатност традиционалних цркава и верских заједница у Републици Србији (стр. 239-250)

Конвенција о борби против дискриминације у области просвете Генералне конференције УН за просвету, науку и културу, Паризу, 14.11. - 15.12. 1960.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима човека (Генерална Скупштина УН, 16. децембра 1966. године) Одлука Уставног суда Србије, У. бр. 455/11 од 16. 1. 2013.

Конвенције о правима детета (Генерална Скупштина УН, 20. новембар 1989).

Закон о црквама и верским заједницама, закон је објављен у Сл. гласнику РС, бр. 36/2006 од 27.4.2006. године. Види: Одлуку УС РС - 23/2013.

Закон о основама система образовања и васпитања (Сл. гласник РС, бр. 88/2017, 27/2018 - др. закон, 10/2019, 27/2018 - др. закон, 6/2020, 129/2021 и 92/2023).

Гласник, Службени лист Српске Православне цркве, Дотација клира у византијској цркви, бр. 1/1946.

Интернет презентација (званични сајт) Православно богословског факултета Универзитета у Београду, <https://bfspc.bg.ac.rs/fakultet/buducnost>.